

ŽIVLJENJE S TOVARNO TOKO DOMŽALE

Poglavje iz dediščine tovarne usnjene galanterije

1.04 Strokovni članek

Datum prejema: 11. 9. 2019

Izveček: Prispevek obravnava prvič obsežneje raziskano dediščino domžalske tovarne TOKO Domžale, ki je desetletja krojila življenja tukajšnjih ljudi. Domžalska občina je bila v preteklosti veliko industrijsko središče, katerega pomemben delež je v drugi polovici 20. stoletja nosila tudi priznana usjenogalanterijska tovarna TOKO Domžale, saj je bila med najbolj gospodarsko rastočimi podjetji z največ zaposlenimi delavci. Prispevek vsebinsko prepleta pregled razvoja tovarne, opis nastajanja razstave ter zbrane zgodbe iz tovarniških dni, ki so jih prispevali informatorji za razstavo v Slamnikarskem muzeju.

Ključne besede: Industrijska dediščina, usnjena galanterija, TOKO Domžale, delo v tovarni, Slamnikarski muzej Domžale

Abstract: This article describes the first extensive research into the heritage of the TOKO Domžale factory, which shaped the lives of local people for decades. The municipality of Domžale used to be an important industrial centre with the renowned TOKO Domžale leather goods factory having a significant impact in the second half of the 20th century. It was one of the most economically successful companies with the largest number of employees. The article chronicles the factory's progress and describes the process of organising an exhibition and collecting stories from former factory workers, which were contributed for the exhibition at the Domžale Straw Hat Museum.

Keywords: Industrial heritage, leather goods, TOKO Domžale factory, factory work, Domžale Straw Hat Museum

Uvod

Mineva skoraj 20 let, odkar v Domžalah ni več tovarne TOKO. V Slamnikarskem muzeju v Domžalah smo se odločili, da pobliže predstavimo nekdanj izredno pomembno domžalsko tovarno usnjene galanterije. Razstava z naslovom TOKO Domžale – Tovarna TO(rbic) in KO(včkov), ki je na ogled do konca leta 2019, je zasnovana kot vsebinska dopolnitev razstave o gorenjski industrijski dediščini. Z namenom zbiranja gradiva in izdelkov tovarne TOKO Domžale smo pripravili javno povabilo, na katerega se je odzvalo več posameznikov, društev in drugih javnih organizacij. V dveh letih smo zbrali presenetljivo veliko gradiva – več kot 300 različnih izdelkov, fotografij in zgodb, s katerimi smo sestavili skupni spomin na nekdanjo domžalsko tovarno.

Zakaj tovarna TOKO Domžale?

Pred tremi leti je Slamnikarski muzej, ki deluje pod okriljem Kulturnega doma Franca Bernika Domžale, sodeloval pri projektu gorenjskih muzejev in pripravil skupno razstavo o industrijski dediščini. V skupnem projektu sedmih muzejev smo sodelovali prvič. Domžalska občina je bila v preteklosti veliko industrijsko središče, zato je bila predstavitev domžalske industrijske dediščine v muzejskem projektu zelo pomembna. Skupno razstavo, ki je več kot eno leto potovala od muzeja do muzeja, smo sodelujoči kustosi poimenovali *Naše tovarne, naš ponos*, kar je marškaterega obiskovalca zbudilo v oči. Komentarji naslova

so bili različni, med njimi tudi taki, da bi bil bolj primeren naslov *Naše tovarne, naše sramote ...* Glavno sporočilo muzejskega projekta je bilo prav nasprotno – predstaviti bogato industrijsko preteklost, ki ni prispevala le h gospodarskemu, temveč tudi k vsesplošnemu razvoju Gorenjske v preteklem stoletju: hitra gospodarska rast, tehnološki napredek, novi izumi in izdelki, ki so omogočili udobnejše življenje, nove zaposlitve ter družbena in socialna varnost, solidarnost, pripadnost itd. Žal pa k uspešni, skoraj popolni zgodbi o slovenski industriji spada tudi slab zaključek. Ob zatonu industrijske dobe, ki se je bolj ali manj začela z osamosvojitvijo Slovenije in izgubo jugoslovanskega trga, vse bolj prepoznavamo izjemen pomen vrhuncev gorenjske industrije za tedanji čas in, kar je pomembno tako za današnji kot prihodnji čas, se zavedamo, da je desetletja trajajoča industrializacija na različne načine zaznamovala sodobni prostor, v katerem živimo (Mugerli idr. 2016: 5). V že omenjenem muzejskem projektu smo sodelujoči kustosi pripravili skupni pregled tovarn na območju Gorenjske po različnih industrijskih panogah. Vsak muzej je dobil priložnost podrobneje predstaviti dve tovarni s svojega območja. V domžalskem Slamnikarskem muzeju smo bili pri izbiri tovarn v zadregi, saj je raziskovalna dejavnost šele v povojih, zgodovinsko in materialno raziskanih je še premalo tem lokalne industrijske dediščine. Odločili smo se, da predstavimo le eno domžalsko tovarno – Univerzale Domžale kot nadaljevalko slamnikarske industrije. Uspešno končan projekt je bil povod za raziskovanje nadaljnjih domžalskih tovarn.

* Katarina Rus Krušelj, univ. dipl. umetnostne zgodovine, kustosinja, Kulturni dom Franca Bernika Domžale, Ljubljanska cesta 61, 1230 Domžale; slamnikarski.muzej@kd-domzale.si.

Začetki nastajanja razstave in prva ljubezenska zgodba

Positiven odziv javnosti na povabilo k zbiranju gradiva o tovarni TOKO je vsekakor presegal naša pričakovanja. Sprva so gospe začele prinašati predvsem torbice in navdušeno pripovedovati, kje in kdaj so jih kupile, zakaj so kupile ravno TOKO-ve ter kako so jih nosile desetletja in jih nosijo še danes. Zagotovo so TOKO-ve torbice sinonim za kakovost, modno eleganco in uporabnost. Nato so se odzvali tudi nekdanji zaposleni v tovarni in postali pomemben dejavnik pri pripravi vsebinskega dela razstave. S pripovedovanjem o delu in življenju v tovarni so dajali neposredne informacije, ki jih v dosegljivi literaturi ni bilo. To so izredno dragocene, nekatere prvič izpovedane zgodbe. Med prvimi zgodbami je bila ljubezenska. Gospa, ki ima danes več kot 80 let, nam je z iskricami v očeh zaupala zgodbo, kako je v tovarni spoznala svojega bodočega moža. Dogajalo se je daljnega leta 1950, ko je kot dekle takoj po končani osnovni šoli prišla delat v tovarno. Na tekočem traku je izdelovala listnice in denarnice, njen bodoči mož pa je kot 18-letnik izdeloval torbe. Dva meseca sta se srečevala na stopnišču, kjer je vzklikala prva ljubezen, kmalu pa sklenila skupno pot. Po desetih letih dela v tovarni sta odšla na samostojno poklicno pot v Ljubljano (V. L. 2017).

Torbice in kovčki pripovedujejo svoje zgodbe

Za razstavo smo s pomočjo javnega povabila v dveh letih zbrali veliko gradiva, ki so ga nam posodili oziroma darovali sodelujoči – največ torbic, kovčkov, denarnic, listnic in drugih usnjenih izdelkov drobne galanterije. Zbrano gradivo smo na razstavi postavili po kronološkem razporedu, tako da je razviden tudi oblikovni razvoj blagovne znamke TOKO, ki je desetletja sledila aktualnim svetovnim modnim trendom. Sodelujoči so prispevali tudi fotografije, dokumente in zgodbe, s katerimi smo dopolnili razstavno pripoved.

Med najstarejšimi predmeti na razstavi je odlično ohranjen usnjen kovček iz zapuščine domžalske Tovarne bratov Okršlar, datiran v čas pred drugo svetovno vojno. Kovček izvira še iz obdobja začetkov usnjene galanterijske dejavnosti v Domžalah. V njem sta se ohranila originalna platnena zaščita in »neseser« s priborom za osebno nego, dodana je vizitka z imenom lastnika kovčka. Tudi set kovčkov z originalno vizitko, ki jih je nekdanji direktor tovarne TOKO Stane Rozman v 50. in 60. letih prejšnjega stoletja uporabljal na službenih poteh po Evropi, pripoveduje o dveh pomembnih desetletjih uspešnega prispevka vodstva pri razvoju hitro rastočega podjetja ne le v Domžalah, temveč tudi v nekdanji Jugoslaviji.

Največ smo zbrali ženskih torbic (okrog 40 različnih) – od najstarejših iz povojnega začetka tovarne TOKO, ko še niso bile označene z etiketo, do mlajših in najmlajših iz zadnjega obdobja, ki so se ob koncu delovanja tovarne ku-

povale po ugodnih cenah na razprodajah. Značilnost Tokovih starejših torbic je bilo priloženo ogledalce v notranjem žepu. Med zbranimi torbicami so bile nekatere še v originalni kartonasti embalaži. Največ je bilo kupljenih v tovarniški trgovini in poslovalnici na Ljubljanski cesti v Domžalah, v Ljubljani pa v pasaži nebotičnika in na Wolfovi ulici. Razstavljene torbice so še posebej zanimive zaradi z njimi povezanih zgodb. Med njimi je npr. torbica s povsem ohranjenimi vsebino: z glavnikom, ogledalom, vrečicami s kavarniškim sladkorjem iz Cannesa v Franciji, kamor je lastnica spremljala moža na kongres o procesiranju mineralnih surovin, s potrdilom iz letala Adrie Airways in kolonjsko vodo v majhni steklenički, s katero si je natrla sence ob glavobolu in slabosti. Že pokojna uporabnica je pred desetletji nadvse rada potovala, usnjeno torbico pa ji je podaril mož, ki je znal izbirati lepe in kakovostne izdelke (Perdan Očepek 2017). Izredno lepo ohranjena bela poročna torbica je bila leta 1954 kupljena v tovarniški trgovini, nošena pa je bila le ob poroki. Za lastnico iz Domžal je še danes drag spomin (Svoljšak 2018).

Od padca slamnikarske industrije do razmaha novih industrijskih panog

Tudi tradicija izdelovanja usnjene galanterije je povezana z domžalsko slamnikarsko dediščino. Domžale so konec 19. stoletja v Sloveniji postale eno od središč zgodnje industrializacije, ki je temeljila na eni sami panogi – slamnikarstvu. Na temelju razvoja slovenske slamnikarske domače obrti v 18. stoletju so Domžale na prelomu iz 19. v 20. stoletje postale eno pomembnejših evropskih središč slamnikarstva. Slamnikarsko industrijo so dejansko postavili Tirolci, ki so tu so dobili osnovno znanje, polizdelke, poceni delovno silo, energetske vire, ugodne prometne povezave, lokalni prispevek pa so dopolnili s podjetniško idejo, sodobno tehnologijo ter z razširitvijo prodaje na nova območja. Vse do prve svetovne vojne so povečevali svoje slamnikarske tovarne v Domžalah, uspešne manjše so imeli tudi domači podjetniki. Mednarodno uveljavljena slamnikarska industrija je na trg poslala več kot milijon slamnikov in sezonsko zaposlovala okoli tisoč delavcev in delavk. Takrat so Domžale doživele gospodarski napredek, z njim povezane socialne spremembe in prosvetno-kulturni razvoj kot redkokateri slovenski kraj.

Žal pa sta prva svetovna vojna in po njej nastanek jugoslovanske države hudo prizadela dotedanji razcvet slamnikarske industrije. Podružnice tirolskih podjetij so se znašle v različnih državah, ena za drugo so propadale in v Domžalah opuščale proizvodnjo. Nekatera domača podjetja so v tem času dobro poslovala, vendar se niso uspela kosati s tirolsko trgovsko mrežo. K zatonu slamnikarske industrije je prispevala še moda, nošenje pokrival v javnosti ni bilo več obvezno.

Hkrati s propadanjem slamnikarskih podjetij so med obema vojnama nastajale tovarne z novimi industrijskimi

panogami, največ kemičnimi in tekstilnimi ter usnjeno-galanterijskimi. Nekatera podjetja so nadaljevala predvojno tradicijo, marsikatero je nastalo v zapuščenih obratih slamnikarskih tovarn, vsa pa so se modernizirala z novo strojno opremo, izboljševanjem energetskih virov, s povečevanjem proizvodnje in števila zaposlenih delavcev. Eno samo panogo, ki je začela industrializacijo kraja, je tako nadaljevala paleta različnih industrijskih panog in obrtnih dejavnosti (Roškar 2015; Rus Krušelj 2016).

Začetki usnjeno-galanterijske proizvodnje

Podjetje Nemca Franca Zorna, ustanovljeno leta 1923 v Ljubljani, je leta 1937 kupilo nekdanjo največjo domžalsko Ladstätterjevo slamnikarsko tovarno in jo spremenilo v obrat usnjene galanterije. Naslednje leto se je ljubljanski obrat preselil v Domžale in proizvodnjo drobnega galanterijskega blaga razširil tudi na izdelovanje kovčkov. V sezoni, ko so izdelovali šolske torbe, se je število zaposlenih tudi podvojilo. Leta 1939 je Zornovo podjetje s 85 zaposlenimi izdelovalo kovčke, torbice, aktovke, nahrbtnike in druge drobne izdelke.

Iz Zornove tovarne so leta 1939 izstopili trije bratje Okršlar in odprli samostojne obrtne delavnice drobne usnjene galanterije. Brata Anton in Vinko Okršlar sta v pritličju nekdanje slamnikarske tovarne Mellitzer, Kleinlercher uredila proizvodnjo drobne galanterije z do 50 zaposlenimi, starejši brat Matevž pa je svoj obrat odprl v Ljubljani. Leta 1942 sta brata Okršlar zgradila nov tovarniški objekt na južnem delu Domžal. Leta 1945 je bilo tu zaposlenih že 121 delavcev, izdelovali so usnjene kovčke, aktovke, ženske torbice in denarnice (SI ZAL LJU 88; Stiplovšek 1993; Stražar 1999).

Nastanek nove državne tovarne

Novo obdobje v industrijskem razvoju usnjene galanterije v Domžalah se je začelo s povojno združitvijo Zornovega in Okršlarjevega obrata v Obrat 1 in 2. Prvi je bil v nekdanji Zornovi tovarni v središču mesta, drugi pa na južnem delu mesta, kjer je prej delovala novozgrajena tovarna bratov Okršlar. Ustanovljena je bila nova državna tovarna, ki je dobila ime Tovarna kovčkov in usnjenih izdelkov Domžale, TOKO Domžale. Na republiški ravni je delovala pod okriljem Glavne direkcije usnjarske industrije Ljudske Republike Slovenije (LRS) kot sestavni del Ministrstva za industrijo in rudarstvo LRS. Leta 1947 je bilo pod njeno neposredno upravo 16 podjetij: tovarne usnja v Slovenj Gradcu, Sv. Lenartu v Slovenskih goricah, Šmartnem pri Litiji, Rečici pri Savinji, Ljutomeru, Ljubljani (Indus), Kranju (Standard), Trziču (Runo), Domžalah (K. Pollak in A. Pollak); tovarne čevljev Peko Tržič, Industrija obutve Ljubljana, Čevljarna Žiri, Trio Tržič, Ivan Prešeren Kranj in TOKO Domžale. Največje in proizvodno najpomembnejše so bile sicer tovarne usnja v Šoštanju, Slovenskih Konjicah, Kamniku in na Vrhniki ter Usnjarski tehnikum

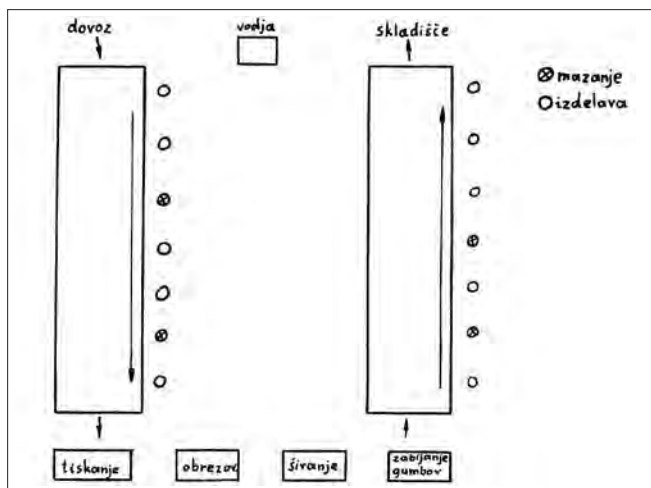
v Domžalah (Prinčič 2015: 171). Z ukinitvijo direkcije leta 1950 so se njene pristojnosti prenesle na takrat ustanovljeno Generalno direkcijo za tekstilno in usnjarsko industrijo LRS. Delovala je na podlagi smernic Vlade LRS, Gospodarskega sveta in Sveta za predelovalno industrijo LRS. Financirala se je na podlagi finančnih prispevkov podjetij, ki jih je vodila (glej Spletni vir 1).

Sprva je bil del proizvodnje v tovarni TOKO usmerjen v potrebe jugoslovanske vojske, nato pa je podjetje delalo za naraščajočo širšo potrošnjo na jugoslovanskem trgu, na katerem je postalo vodilno v svoji panogi. Za nadaljnji razvoj so bili pomembni dejavniki, kot so rast števila zaposlenih, povečevanje proizvodnje ter spreminjanje strukture zaposlenih (v glavnem so bile zaposlene ženske), posodabljanje tehnologije, strokovno izobraževanje kadra, sledenje aktualnim modnim trendom, stremljenje h kakovosti blagovne znamke ter njena uveljavitev na domačem in tujem trgu. Dejstvo je, da je bila tovarna TOKO med prvimi, ki se je po drugi svetovni vojni s svojimi izdelki uveljavila v zahodnem svetu (Kušar 1979: 335), svoje izdelke je že leta 1948 začela izvažati v Italijo, Francijo, Nemčijo in Ameriko, pozneje tudi v Rusijo.

»Teško je bilo dohajati tekoči trak«

»Teško je bilo dohajati tekoči trak,« nam je zaupala informatorka, ki se je v tovarni zaposlila v 50. letih minulega stoletja, »dostikrat smo morali delo ustaviti, da je potekalo tako kot treba« (V. L. 2017). V tovarni TOKO so v proizvodnji že kmalu po vojni uvedli t. i. partijski sistem dela, ki je vso produkcijo spremljal od začetne faze do skladiščenja, ko so naredili tudi obračun celotne partije z vsemi proizvodnimi stroški, stroški materiala in dela. Glede na to, da je tovarna proizvajala ogromno število izdelkov, se je tovrstni partijski način izkazal kot zelo uspešen (SI AS 261). Predvsem pa je bilo za tekočo proizvodnjo skoraj nujno, da so bili sestavni deli izdelani že v pripravi dela – prirezovanje, tanjšanje, cepljenje, sekanje, likanje, lepljenje, oblačenje gumbov itd.

Do strojne modernizacije proizvodnega dela, ki se je v naslednjih desetletjih postopoma dopolnjevalo, je bilo delo večinoma ročno oziroma kombinirano strojno in ročno. Oblika t. i. partijskega sistema dela v oddelku drobne galanterije je bila prilagojena delu v pretežno sedečem položaju. Delavci so bili razporejeni na obeh straneh strnjeno postavljenih delovnih miz. Največ skupin oziroma partij so sestavljali trije delavci, vodja in drugi delavec naj bi bila kvalificirana, medtem ko je bil tretji delavec, ki je največkrat nanašal lepilo na posamezne dele in opravljal lažje operacije, običajno nekvalificiran. S partijskim sistemom dela so dosegali večjo storilnost in zadovoljivo kakovost izdelkov (Pance 1967: 54–55). Delo je bilo natančno, precej tehnično zahtevno, nadzorovano in normirano. Ena od delavk je pripovedovala:

Skica t. i. partijskega sistema dela na oddelku drobne galanterije (Cerar 1967: 55).

En velik kotel lepila se je kuhal in vsaka s svojim lončkom smo prišle po vroče lepilo, ki smo ga s čopičem namazale na koščke usnja. Lepo maži, ne predebelo! Nič nismo smele zapacati z lepilom. Hitro smo delale, vse je teklo od mene. Gladiti robove smo si pomagale z gladilniki iz živalske kosti, potem pa se je dalo šivilji zašiti na šivalni stroj. [...] Delali smo veliko nadur, saj smo bili v razvoju. Živeli smo za tovarno, vsi smo bili pripravljeni za delo, saj smo dobili plačo, prej pa ni bilo dela. (M. V. 2018)

TOKO Domžale postane vodilni proizvajalec usnjene galanterije v nekdanji Jugoslaviji

V dveh desetletjih se je podjetje razvilo v eno največjih galanterijskih tovarn ne le na slovenskem in jugoslovanskem trgu, temveč tudi v Evropi. Zaradi stalnega posodabljanja tehnološkega procesa, odpiranja novih proizvodnih obratov ter trgovin zunaj Domžal in gradnje nove proizvodne hale okrog leta 1980¹ se je podjetje hitro širilo.

V upravljanju tovarne sta nastopili dve pomembni prelomnici. Prva leta 1950, ko je slovenski prostor v istem času določala jugoslovanska različica samoupravnega socializma, takrat že zaznamovana z nujnostjo gospodarskih reform. Druga je nastopila v 70. letih, ko je tudi usnjarsko-predelovalna industrija morala svojo organizacijsko podobo prilagoditi načelom združenega dela s preoblikovanjem posameznih proizvodnih obratov v tozde (Prinčič 2015: 177). V TOKO Domžale so sprva oblikovali štiri tozde in jih nato razširili na šest.

TOZD Galanterija se je ukvarjal z izdelavo vseh vrst kovčkov, potovalnih torb, aktovk, torbic, pasov in drobne galanterije (listnice, denarnice, mape, rokavice, etuiji

Sestavljanje in lepjenje izdelkov drobne galanterije leta 1955 (Arhiv Srednje šole Domžale).

itd.). Obrat je deloval na dveh lokacijah, in sicer je Obrat 1 proizvajal predvsem potovalne izdelke in izdelke iz plastike. Izdelovali so mehke in trde kovčke, šolske aktovke, varjene izdelke, mape in pasove. Obrat 2 je izdeloval drobno galanterijo, torbice in izdelke iz reptilij. Pridruženi sta bili še dislocirani enoti TOZD Žižki pri Lendavi in TOZD Torbarstvo Maribor. Prva je nastala leta 1979, ko je v Domžalah začelo primanjkovati delavcev in je bila zaključena prva faza investicije na območju občine Lendava. Proizvodni program je obsegal izdelavo vseh vrst drobne galanterije in torbic. Zaposlenih je bilo okoli 80 delavcev. Druga enota je bila ustanovljena leta 1979 po združitvi tovarne TOKO z Obrtnim torbarstvom Maribor. Nadaljevala se je že vzpostavljena proizvodnja izdelkov za prosti čas in šport, potovalnih torb, aktovk in map. Zaposlenih je bilo okoli 60 delavcev.

TOZD Maloprodaja je opravljala končno prodajo izdelkov galanterijske proizvodnje. Njena naloga je bila pospešena prodaja izdelkov TOKO ter razširitev lastnih poslovalnic v Sloveniji in na vsem jugoslovanskem trgu. Prva poslovna enota je bila ustanovljena že leta 1963, ko se je TOKU pripojilo Trgovsko podjetje Novost Ljubljana. Leta 1973 je postala samostojna enota TOZD s šestimi poslovalnicami in 23 zaposlenimi. V dobi intenzivne širitve so načrtovali odprtje ene poslovalnice letno. Leta 1981 je imel TOKO že 15 poslovalnic s 40 zaposlenimi.

TOZD Commerce oziroma Trgovina je prevzel opravljanje blagovnega prometa za vse proizvodne obrate – na notranjem in zunanem trgu. Tu so združevali vse tiste aktivnosti, ki so omogočale racionalno in sodobno opravljanje blagovnega prometa, zlasti raziskave trga, kupne moči ter porabniških navad, uvajanje novih proizvodov in promocijo.

TOZD Usnjarna se je ukvarjala s proizvodnjo vseh vrst usnja in krzna. Leta 1981 je bila proizvodnja ukinjena, ostal je le manjši obrat za proizvodnjo usnja, ki se je pripojil k TOZD-u Galanterija.

¹ Nova proizvodna hala in trgovinski salon pri Obratu 1 sta nastala po projektih Biroja 71, ki je za uspešen arhitekturni projekt prejel Prešernovo nagrado.

Celostne naloge v podjetju – upravljanje, razvoj novih proizvodov, plansko-analitska služba, finančno-računovodska služba, splošno-kadrovska služba, služba za napredek poslovanja s pripravami na AOP (avtomatsko obdelavo podatkov), vzdrževanje strojev, naprav, zgradb in okolice – pa so opravljale Skupne strokovne službe (Gornik-Kugler 1983: 54–58).

Ker se je podjetje nameravalo usmeriti v izdelavo visokokakovostnih izdelkov za izvoz, se je pokazala potreba tako po temeljiti tehnični razširitvi kot tudi izpopolnjevanju strokovnih kadrov. Galanterijska proizvodnja je sodila v delovno intenzivno, tehnološko pa manj zahtevno proizvodnjo. Stopnja razvoja tehnologije ni bila enaka v obeh obratih. Najvišjo tehnološko raven je dosegal obrat potovalnih izdelkov – pri izdelavi kovčkov je bilo 70 odstotkov proizvodnje mehanizirane, 30 odstotkov pa ročne. V preostalih obratih je bila proizvodnja pretežno ročna (Gornik-Kugler 1983: 60).

Življenje s tovarno

TOKO Domžale je med vsemi domžalskimi podjetji zaposloval največ delavcev,² zato so bile vse oblike socialne skrbi zanje izredno pomembne. Tovarna je delavcem nudila različne oblike socialne varnosti – zavarovanja, stanovanja, ugodne stanovanjske kredite, solidarnostne pomoči, kadrovske štipendiranje otrok zaposlenih itd. V tovarni so skrbeli tudi za stalno strokovno izobraževanje, uvajalne seminarje za novo zaposlene, dijake in študente na delovni praksi, različne tečaje, uporabo počitniških kapacitet, jubilejne nagrade, dogodke, kulturne in športne prireditve, strokovna potovanja in izlete. Za družabno življenje »Tokovcev« sta ob veliki podpori vodstva in splošnega kadrovskega sektorja skrbeli predvsem sindikalna in mladinska organizacija.

Med pomembnimi projekti na izobraževalnem področju je bilo sodelovanje s Fakulteto za naravoslovje in tehnologijo ter posebno izobraževalno skupnostjo za usnjarsko predelovalno industrijo. Rezultat sodelovanja je bila uvedba višješolskega študija iz dela na Fakulteti za naravoslovje in tehnologijo, v katerega so se vključili štirje zaposleni.

Na prvem mestu je bila varnost zaposlenih. Za požarno varnost je skrbelo že leta 1947 v tovarni ustanovljeno prostovoljno gasilsko društvo. Udeleževali so se mnogih drugih prostovoljnih delovnih akcij. Ves čas so skrbeli za izpopolnjevanje strokovnega znanja in organizirali poučne ekskurzije v različne kraje. Za ljudsko obrambo in družbeno samozaščito pa je sindikalna organizacija organizirala vsakoletni dogodek NNNP (Nič nas ne more presenetiti). Na tej vsedržavni akciji je jugoslovanska oblast ljudi pripravljala na najhujše – kako ravnati v primeru naravnih nesreč, vojn, jedrskih, bioloških in kemičnih napadov; akcija je običajno potekala ob sobotah.

Pevsko kulturo je več desetletij vzdrževal Ženski pevski zbor TOKO Domžale, ustanovljen leta 1978 ob pripravah na proslavljanje dneva žena. Sestavljalo ga je okrog 20 delavk, zaposlenih v tovarni, ki so s petjem popestrile različne delovne proslave. Zbor se je redno udeleževal pevskih revij v domžalski občini, pevskega tabora v Šentvidu, srečanj pevskih zborov usnjarsko-predelovalne industrije v Slovenj Gradcu itd. Po letu 1997 so se pevke preoblikovale v manjšo pevsko skupino Ljudske pevke – Ginko, od leta 2003 pa v manjši zasedbi nastopajo kot Ljudske pevke iz Domžal.

Športno-rekreativna dejavnost je pomembno vplivala na zdravje in počutje delavcev ter krepila medsebojne odnose pri delu. Med vsemi vrstami športne rekreacije je imelo smučanje najdaljšo tradicijo. Redno so nastopali na tradicionalnih športnih prireditvah Šušariada in Usnjariada, ki so ju organizirali kolektivi usnjarske in usnjarsko-predelovalne industrije v Sloveniji. Prireditvi so pripravljali pozimi (tekmovalje v tradicionalnem veleslalomu) in spomladi (tekmovalja v nogometu, kegljanju, balinanju itd.). Delavci tovarne Toko so se tekmovanj redno udeleževali, pa tudi sami so gostili športne igre, ki so se jih udeleževali kolektivi tovarn Peko Tržič, Sava Kranj, IUV Vrhnika, Alpina Žiri, Trio Tržič, Konus Slovenske Konjice, Galant Ljubljana, Tovarna usnja Slovenj Gradec itd. (Stupica 1988: 1).

O delovanju in dosežkih tovarne so lahko delavci brali v tovarniškem glasilu *Indikator*, informativno-političnem glasilu delavcev delovne organizacije TOKO Domžale, ki ga je delavski svet izdajal med letoma 1978 in 1988. Do leta 1987 je izhajal enkrat mesečno, nato pa štirikrat letno. V glasilu so bile zbrane različne informacije, ki so jih delavci potrebovali za učinkovitejše medsebojno obveščanje o delu in življenju v kolektivu. Glasilo je bil izredno pomemben vir informacij tudi pri pripravi razstave.

TOKO v toku s časom

Hitro razvijajoče se podjetje je za svoje dosežke prejelo številne nagrade in uspešno ohranjalo mednarodni sloves kakovostne in oblikovalsko dovršene usnjene galanterije. Udeleževalo se je priznanih mednarodnih velesejmov v Evropi in Jugoslaviji. Na Beograjskem modnem sejmu je leta 1970 kot prvo jugoslovansko podjetje prejelo visoko mednarodno priznanje za celotno kolekcijo. Žirijo so sestavljali takrat najuglednejši modni strokovnjaki iz Anglije, Belgije, Francije in Italije (glej b. n. a. 1970: 17). Na istem sejmu je podjetje prejelo 11 najvišjih priznanj »zlata košuta«, na Ljubljanskem sejmu štiri »ljublanske zmaje«, v Zagrebu več »zlatih torbic«, pohval Mednarodnega inštituta za promocijo, eleganco in prestiž iz Londona, leta 1978 pa je prejelo Zlato plaketo kot javno priznanje za dosežene rezultate na področju poslovanja in razvoja, ki jo je podelila Gospodarska zbornica Jugoslavije (glej b. n. a. 1978: 1). Usnjena galanterija je spadala med dopolnilne proizvode, tesno povezane z aktualnimi modnimi trendi, zato jih je bilo nujno stalno spremljati in sodelovati na

2 Leta 1970 je bilo zaposlenih okoli 1200 delavcev.

sejmih doma ter v tujini. V TOKU so morali biti snovalci kolekcij seznanjeni z obstoječimi tehnološkimi možnostmi in jih dopolnjevati glede na modne trende, pri tem pa sodelovati z modelarji, s tehnologi in komercialisti. Oblikovanje modelov je zahtevalo industrijski način mišljenja: operativno disciplino, timsko delo, celovitost dizajna in estetiko.

TOKO je bil med redkimi podjetji, ki je več izdelkov izvozil kot uvozil. Leta 1986 so na zahodno (konvertibilno) tržišče izvozili za takratni milijon dolarjev, uvozili pa le za 40 odstotkov te vsote. Ker v tem obdobju v tujini niso uspeli razvijati svoje dejavnosti in blagovne znamke, so predvsem za zahodnonemške galanterijske proizvajalce delali za izvoz z uvoženimi materiali in lastnimi zmogljivostmi v obliki »lona« oziroma dodelavnih poslov.³ Za izvoz na vzhodno tržišče (kliring) so uporabljali domače surovine (glej b. n. a. 1987: 2). Kljub obetajoči rasti in širitvi podjetja v začetku 80. let, ki sta obljubljala povečanje proizvodnje, optimizem ni trajal dolgo, takrat se je že začela gospodarska kriza, ki se je v naslednjih letih še stopnjevala. Izvozna prizadevanja so postala vse pomembnejša, a so morali končni proizvajalci zaradi pomanjkanja deviz vse bolj prevzemati dodelavne posle, ki pa so prinašali manj denarja. Kljub vse slabšim poslovnim rezultatom je obseg proizvodnje v prvi polovici 80. let naraščal (Prinčič 2015: 178–180).

Začaran krog brez izhoda – neizogibne posledice propada usnjarske panoge

Ker tovarna tujim dobaviteljem zaradi neugodnih posledic takratnega deviznega zakona ni pravočasno plačevala uvoženih surovin, je prihajalo do zamud pri nabavi. »Glede na to, da je Toko specifično modna tovarna, so štirje meseci za uresničitev nabave surovin in štirje meseci za izdelavo proizvoda prevelik čas, da bi kupec hotel in mogel čakati nanj,« so poročali v domžalskem občinskem poročevalcu ob koncu leta 1987, »rezultati vsega so neprodane zaloge, povezano s tem slabše preskrbljena proizvodnja, manjše doseganje norm, s tem povezani manjši osebni dohodek, počasnejši koeficient obračanja ter nižja reproduktivna sposobnost ob večjih kreditnih obveznostih« (b. n. a. 1987: 6). Sčasoma je zaradi vse večje konkurence na domačem in tujem tržišču, skokovitega naraščanja cen surovin in storitev ter zmanjšane kupne moči prebivalstva tovarna morala skrčiti svojo proizvodnjo. Ne le TOKO, temveč tudi druge slovenske tovarne usnjarsko-predelovalne industrije so pred osamosvojitvijo poslovale v težkih razmerah. Najbolj težavna je bila nezadostna preskrba proizvodnih surovin zaradi omejenega uvoza surovih kož in reprodukcijskega materiala. Podjetje TOKO pa je še najbolj prizadela prekinitev poslovnih odnosov s podjetji iz Srbije, Vojvodine in Kosova, ki so proizvajala usnjena oblačila in galanterijo

(Prinčič 2015: 181–182). Položaj panoge sta še poslabšala sprememba sistema in prehod v novo družbenoekonomsko ureditev. Sčasoma je prišlo do številnih stečajev in likvidacij podjetij, tako da je v nekaj letih po osamosvojitvi Slovenije usnjarska panoga doživela svoj bridki konec (Lorenčič 2015: 75).

Staro se umika novemu

Procesa deindustrializacije in tranzicije, ki sta bila v samostojni Sloveniji povezana tako z družbenimi in gospodarskimi spremembami po razpadu skupnega jugoslovanskega tržišča kot tudi z izgubo zunanega trga, Domžal – tako kot tudi drugih slovenskih mest – nista obšla (Kušar 2005: 7). Zaostrene razmere tržnega gospodarjenja so podjetju TOKO narekovala prilagoditve. Zaradi kopičenja zalog gotovih izdelkov, ki jih ni bilo mogoče spraviti na druga tržišča, je bila nujna reorganizacija poslovanja. Lastniška in velikostna struktura podjetja se je večkrat spremenila.⁴ Iz tovarne je odšlo veliko usposobljenih galanterijskih strokovnjakov, delavcev in mojstrov, ki so z galanterijsko dejavnostjo začeli samostojno pot. Zaradi krčenja programa je podjetje opustilo Obrat 2, posledično se je število zaposlenih zmanjšalo. Leta 2000 so sedež podjetja preselili v Lukovico. V naslednjih letih se je industrijsko območje Obrata 1 umaknilo novi stanovanjsko-poslovni soseski Krizant.

Od prijetnih spominov do velike bolečine

Pričujoča razstava o nekdanji pomembni tovarni usnjene galanterije v Domžalah je v ljudeh vzbudila tako prijetne spomine kot tudi bolečino. Številni domačini, ki so desetletja delali v tovarni, so bili odpuščeni tako rekoč čez noč. Skoraj 20 let od zaprtja tovarne kljub takratni brezizhodni gospodarski situaciji med ljudmi ostaja živ spomin na kakovostno izdelano usnjeno galanterijo. Ostaja tudi spomin na pripadnost in vzajemnost zaposlenih, ki so žrtvovali marsikatero prosto soboto za pravočasno končane posle. Na odprtju razstave, ki je po dolgem času ponovno združila razdružene »Tokovce«, so vsi s ponosom poslušali zgodbe nekdanjih zaposlenih iz obdobja obratovanja tovarne. Naj poglavje iz dediščine domžalske tovarne TOKO končam z besedami sodelujočih: »Škoda, da bi šlo vse v pozabo ...«

³ Sklepali so dolgoročne pogodbe z Lohmann Werke iz Bielefelda, Samsonitom iz Denverja, Bond Streetom iz New Yorka ter partnerske pogodbe z Walterjem Wolfom in Pierrom Cardinom.

⁴ Leta 1991 se je TOKO Domžale iz družbenega podjetja reorganiziral v delniško družbo v mešani lastnini z novim imenom TOKO-LINE d. d., Domžale; leta 1997 se je podjetje ponovno lastninsko preoblikovalo in leta 2000 sedež preselilo v Lukovico (podatki so pridobljeni iz zgodovinskega izpisa v sodnem registru Okrožnega sodišča v Ljubljani, 2018).

Pogled na tovarno v središču Domžal po letu 1980 (foto: Vili Majhenič, Arhiv Slamnikarskega muzeja).

Nekdanji delavci tovarne TOKO Domžale na odprtju razstave v Slamnikarskem muzeju 22. maja 2019 (foto: Vido Repanšek, Arhiv Slamnikarskega muzeja).

Literatura

CERAR, Fani: *Problematika obdelovanja izdelkov drobne galanterije*. Diplomsko delo. Domžale: Tehniška srednja usnjarska galanterijska šola Domžale, 1967.

GORNIK-KUGLER Marija: *Kadrovska politika in planiranje kadrov v DO Toko*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politologijo in novinarske vede, 1983.

KUŠAR, Karel: Razvoj nekaterih delovnih organizacij na območju domžalske občine. V: Janko Gedrih idr. (ur.), *Zbornik Občine Domžale*. Domžale: Kulturna skupnost, 1979, 323–369.

KUŠAR, Simon: Ko se staro umika novemu. *Geografski obzorik* 52 (2), 2005, 4–13.

LORENČIČ, Aleksander: Agonija usnjarsko predelovalne industrije med tranzicijo (1990–2004). V: Miran Aplinc (ur.), *Usnjarstvo na Slovenskem: Zbornik referatov 4. simpozija o kulturni dediščini s področja usnjarstva na Slovenskem*. Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2015, 73–89.

MUGERLI, Marko, Bojan Knific, Tita Porenta, Saša Florjančič, Monika Rogelj, Biljana Ristić, Mojca Šifrer Bulovec, Marko Kumer, Katarina Rus Krušelj: Uvod. V: Monika Rogelj (ur.), *Naše tovarne, naš ponos: Industrijska dediščina Gorenjske*. Kranj idr.: Gorenjski muzej idr., 2016, 5.

PEVEC, Pavel: Ljudske pevke Kulturnega društva Domžale. V: Tone Juvan (ur.), *Pesmi, ki jih pojejo ljudske pevke Mare Vilar iz Domžal*. Domžale: Kulturno društvo Domžale, 2011, 1–2.

PRINČIČ, Jože: Prelomnice v razvoju slovenske usnjarske industrije v času druge jugoslovanske države (1945–1991). V: Miran Aplinc (ur.), *Usnjarstvo na Slovenskem: Zbornik referatov 4. simpozija o kulturni dediščini s področja usnjarstva na Slovenskem*. Šoštanj: Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, 2015, 167–183.

ROŠKAR, Saša: *Sprehod med tovarnami slamnikov v Domžalah: Vodnik*. Domžale: Občina, 2015.

RUS KRUSHELJ, Katarina: Domžalska industrijska dediščina. V: Monika Rogelj (ur.), *Naše tovarne, naš ponos: Industrijska de-*

diščina Gorenjske. Kranj idr.: Gorenjski muzej idr., 2016, 41–43.

STIPLOVŠEK, Miroslav: Propad slamnikarske industrije in razvoj novih industrijskih panog na domžalskem območju 1918–1941. *Zgodovinski časopis* 47 (3), 1993, 425–437.

STIPLOVŠEK, Miroslav: *Nastanek mestne Občine Domžale leta 1952, pomembna prelomnica v upravnem razvoju domžalskega območja*. Domžale: Kulturni dom Franca Bernika, 2012.

S Tokom v toku: 65 let. Katalog. Domžale: DO TOKO, 1987.

STRAŽAR, Stane: *Domžale, mesto pod Goričico*. Škocjan pri Domžalah: Kulturno društvo Miran Jarc, 1999.

Ustni viri

V. L., intervju, Domžale, 17. 11. 2017.

PERDAN OCEPEK, Manica, intervju, Domžale, 5. 12. 2017.

SVOLJŠAK, intervju, Domžale, 17. 1. 2018.

M. V., intervju, Domžale, 17. 1. 2018.

Arhivski viri

SI AS 261 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Glavne direktcije usnjarske industrije LRS, fasc. 25, 169–25 Statistična poročila za II. poll., 1948.

SI ZAL LJU 88 – Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Okrožno gospodarsko sodišče v Ljubljani, A VIII 85, 103, C VIII 29.

Časopisni viri

STUPICA, Božo: Gostitelj »Usnjariade«. V: *Indikator: Glasilo delavcev delovne organizacije Toko* XI (6), junij 1988, 1.

B. n. a.: Toko tudi letošnji dobitnik Zlate košute. *Občinski poročevalec: Glasilo občine Domžale* 9 (10), 15. 12. 1970, 17.

B. n. a.: Za dosežene rezultate smo prejeli priznanje gospodarske zbornice Jugoslavije. *Indikator: Glasilo delavcev delovne organizacije Toko* 1 (5), maj–junij 1978, 1.

B. n. a.: V svetovnem toku – Toko enakovreden ... *Občinski poročevalec: Glasilo občine Domžale* 26 (5), 23. 3 1987, 5.

B. n. a.: Tovarna TOKO Domžale: Interventni ukrepi pomembno posegajo v naše poslovanje. *Občinski poročevalec: Glasilo občine Domžale* 26 (19), 23. 12. 1987, 6.

Spletni viri

Spletni vir 1: Podatkovna zbirka ARS: SI AS 261 Glavna direkcija usnjarske industrije Ljudske republike Slovenije, 1945–1952; <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=23481>, 5. 9. 2019.

The Life of the TOKO Domžale Factory A Piece of the Leather Goods Industry Heritage

The article describes the first extensive research into the heritage of the TOKO Domžale factory. The municipality of Domžale used to be an important industrial centre with the renowned TOKO Domžale leather goods factory having a significant impact in the second half of the 20th century. It was one of the most economically successful companies with the largest number of employees. Deindustrialisation and the transition period in newly independent Slovenia caused intense socio-economic changes, which is why the company began to reduce production and the number of employees, as well as to close down plants. It has been almost twenty years since the factory in Domžale closed. The Domžale Straw Hat Museum decided to present its story with a comprehensive exhibition. It issued a public request and over the course of two years a large amount of material was collected.

The beginnings of the leather goods industry in Domžale are related to the decline of the straw hat industry. In parallel with the downfall of the straw hat companies, during the two World Wars new factory plants were being created, mostly in chemical, textile and leather industries. A new era in the industrial production of leather goods in Domžale began with a new state-owned factory, which was created by the post-war merger of Zorn's and Okršlar Brothers factories (established in 1937 and 1939 respectively). In two decades, the company evolved into one of the largest quality leather goods factories in Slovenia, former Yugoslavia and Europe. It received numerous awards for achievements in design and managed to maintain an international reputation for quality and sophisticated leather goods. Being one of the largest companies in terms of staff, taking care of workers was extremely important. As was the case with other Slovenian leather manufacturing factories, TOKO Domžale eventually fell on hard times. New and tight market conditions dictated how companies should adjust and the industrial area in the centre of Domžale retreated, making way to a new mixed-use development.

The exhibition places great emphasis on this important Domžale-based leather goods factory. Despite a hopeless economic situation at the time of the factory's close-down, the memory of quality leather goods is still very clear in people's minds. At the exhibition opening, visitors proudly listened to various stories from the days at the factory, which united the long-separated TOKO workers, sharing the sentiment: *"It would have been a pity if everything had been forgotten..."*